

במלאכה, בפקידות או במסחר. עבור הבנים היהודים, המסלול המקובל היה חניכות בעסק מסחרי יהודי בערים השכנות, עם לינה וכלכלה וכסף כיס; כך גם עבור אבי.

אין בכוונתי לכתוב כאן סוציולוגיה של יהודי פרוסיה בסוף המאה הקודמת; עשו זאת מוסמכים ממני, ודבריהם תורגמו גם לשפה העברית. אני מנסה לתאר את הרקע החברתי-כלכלי. חלק גדול של היהודים, מחוץ למרכזים העירוניים, עסקו במסחר זעיר ובינוני. במרוצת השנים הם התבססו ובניהם עקרו מהבית להמשך לימודים או לעסקים רחבים יותר. אחרי הקמת הרייך הגרמני ב-1871, החלה בגרמניה פריחה כלכלית ותרבותית ללא תקדים. גם אם גרמניה הייתה מבחינה פורמאלית מונרכיה קונסטיטוציונית, הרי המנטאליות הפרוסית לא הייתה דמוקרטית במיוחד, אך עם איחוד הרייך, הרוח הפרוסית נעשתה פחות דומיננטית. עם הסוציאל דמוקרטיה המתחזקת גדלה גם התודעה לזכויות הפרט ולחופש המחשבה, אם כי לחופש זה היו הגבלות לא מעטות.

הונהג ביטוח בריאות וביטוח סוציאלי חובה, שנעשה ע"י מעסיקים ועובדים ביחס המוכר גם היום. ויש לציין, שיוזמי ביטוח הבריאות והביטוח הסוציאלי היו דווקא החוגים השליטים, ובראשם ביסמרק, שחשבו להוציא את הרוח ממפרשי הסוציאליסטים בדרך זו. ביטוח הבריאות והסוציאלי (חובה) היו בין המתקדמים, אם לא הראשונים בעולם. באומנויות היפות, במוסיקה ובספרות, הובילו האסכולות המתקדמות. גרמניה הייתה למנהיגה במדע ובתרבות בעולם. הצד האפל של הגרמנים, עלית הנאציזם, היה עדיין חבוי בחיק העתיד הרחוק, אם כי שורשיו באותה פילוסופיה ורומנטיקה של ראשית המאה ה-19, מהן ינק הרעיון הלאומני הגרמני בכלל.

האמנציפציה של היהודים כמובן לא התחילה עם ייסוד הרייך הגרמני. עם הופעת נפוליאון, ובעיקר אחרי תבוסתו, התחילה יהדות פרוסיה להיפתח לתרבות האירופית. הגישות היו שונות: היו מנהיגים יהודים שרצו לקיים את המסורת היהודית בתוך די אמות הבית, והסתגלות רחבה כלפי חוץ. היו שחשבו שלימוד ה"תורה עם דרך ארץ", מושג מן התלמוד: בזמנו הייתה הכוונה ללימוד משלוח יד, בד"כ מלאכה, ביחד עם לימוד התורה; במאה ה-19 פירושו היה הקניית השכלה כללית, ז"א לגשר בין הניגודים ע"י איחוד ההשכלה היהודית-תלמודית עם השכלה החילונית-כללית. מבקרי הרעיון טענו, שליהודי גרמניה הרבה "דרך ארץ" ומעט מאוד תורה. היינריך היינה ראה דווקא בהתנצרות את כרטיס הכניסה לתרבות האירופית. רבים חשבו שדי היה בהתבוללות, מבלי להמיר את הדת, כדי להשיג את המטרה. היהודייה רחל וורנהגן ניהלה "סלון" בברלין, שמנה בין אורחיו הוגי הדעות ואמנים בולטים של אותו זמן. גיאורג הרמן, סופר יהודי ברלינאי, מתאר בספרו, Jettchen Gebert, ואחרים, את המאבק בין מסורת והתבוללות של יהודי ברלין בתקופה 1820 - 1870.

הייתה זאת תקופת הבידרמיייר (Biedermeier), שעיצבה את אורח החיים ובאה להחליף את סגנון ה-Empire הנפוליאוני. החלה תקופה של ביסוס כלכלי ושאיפה להתבוללות אצל היהודים, ומאבק מעמדי אצל הבורגנות הפרוסית (בעצם הכלל אירופית) נגד הפריבילגיות ושלטון האצולה, שהגיעו לשיאן בהתקוממויות של 1848. הכמיהה להכרה ע"י החברה הגרמנית דחפה את היהודים לגילויים מוזרים ומבדחים: "כנסיה לזכר ווילהלם I" ה-Gedächtniskirche, סמל ה-Kurfuerstendam ומערב ברלין, גם כחורבה היום, הוקמה בכספי היהודים ולא מעט מהתארים הכי מבוקשים, גם תוארי אצולה, נרכשו באמצעות תרומות אלו.

ברלין, בירה ומטרופולין, קוסמופוליטית, שוודאי מנתה אז כבר יותר ממיליון תושבים, הייתה מטרת שאיפות הנוער היהודי בני העיירות והכפרים הנדחים בפרובינציה. בתי הכל-בו הגדולים היו כבר קיימים ולצדם אלפי בתי עסק בינוניים וקטנים. אך עם כל התנאים הסוציאליים המתקדמים יחסית לתקופה, היו תנאי העבודה עצמם עדיין מפגרים. הישגי המאבק המקצועי העקוב מדם של פועלי התעשייה, לא בהכרח היו לנחלת עובדי הצווארון הלבן, שלרוב עוד לא היו מאורגנים. יום העבודה שלהם היה 11 שעות עם שעה אחת הפסקה בצהריים. איני יודע אם היהודים היו כל כך מעוניינים בהתארגנות מקצועית. אני חושב שמחשבות אלו היו זרות לליבם; עבורם קבעו שאיפותיהם האינדיווידואליות: להתבסס מהר ככל האפשר ולהגיע לעצמאות. (היהודים בתנועות הסוציאליסטיות, היו אינטלקטואלים, בעלי מקצועות חופשיים, פוליטיקאים, מתבוללים בדרך כלל - אך מעטים מהם כפועלים או